ОШ ЭЛДИК КӨТӨРҮЛҮШТӨРДҮН МЕЗГИЛИНДЕ

XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап Ош вилаетинин жалпы калкы үчүн оор жана каргашалуу жылдардын учуру болду. Айрыкча Кокон хандыгынын Кудаяр хан бийлеп турган мезгилде элден салык алуу өзгөчө жогорку чегине жетти. Ошентип, 70-жылдардан баштап Ош аймагынын эли хандыктын казнасына эгинден натуралай түрүндө 20 миң батман төлөп турду. Бир эле Ош шаары жана анын айланасындагы айыл-

кыштактын калкы 27 миң батман эгин салыгын төлөгөндүгү жөнүндө кээ бир жазмаларда сакталып калган. Ал кезде 1 батман 4 орус пудуна барабар болгон. Ал эми пахта эккен, огород күткөн адамдардан акчалай түрүндө 6000 тилла төлөгөн.

Ош шаары бул учурда Кокон хандыгынын эң ири салык жыйналып алынуучу аймагы болуп калган эле. Элден алынган салыктын оордугу жалпы элдин жашоо-турмушун биринчи жактан начарлатса, экинчи жактан алардын

лүшчүлөргө каршы Кудаяр хан аскер жөнөтүп, анын башында Маргалан беги Султан Мурат Ош аймагына келген эле. Султан Мурат башында турган Кокон хандыгынын аскерлери көтөрүлүшчүлөр менен болгон салгылашууда жеңилип калгандан кийин артка кетүүгө аргасыз болушту. Ал эми көтөрүлүшчүлөр тез эле Ош, Сузак, Булак-Башы, Үч-Коргон жана башка шаар, кыштактарды урушсуз ээлеп алышты. Ал эми бул шаар кыштактардын эли бүтүндөй

көтөрүлүшчүлөргө өтүштү.

Элдин кыймылы массалуулук жөнүндө билдирип, анын чыгышынын себептерин түшүндүрүп жана Россия мамлекетинин Коджентттеги начальнигинен көтөрүлүшчүлөргө жардам берүүнү өтүнүп жазган кыргыздардын каты көп нерседен кабар берип турат. 1873-жылы күз айларында жазылган каттын тексти төмөндөгүлөрдү билдирет: "Биз адилетсиздикти көтөрө албай зекетчилерди талап кылдык. Кудаяр хан өзүнүн аскерлерин бизге жөнөткөндө, биз өзүбүздүн жайыт-

хандыгынын адамдары Кудаярхандын залымдыгынан кутулуп, тынтынч жашоого өтөлү".

Айланадагы жерлердин жашоочулары бүтүндөй көтөрүлүшчүлөргө кошулушту. Алар Араванга чабуул коюшуп, Ош шаарын курчап алышты. Хандын наместниги жардам сурап Ош шаарынан качып кетти. Көп кечикпей Кудаярхан тарабынан өлтүрүлгөн Мусулманкулдун баласы Абдырахман автобачынын командирлиги астында хандыктын аскерле-

ри жетип келишип, көтөрүлүштү басышты. Көтөрүлүшчүлөр тоо тарапка качып кетишти, бирок каршылашууну токтотушкан жок. Көтөрүлүштү элдик жетекчилер башкарган жерлерде абдан айыгышкан күрөштөр жүрдү. Ошондой таанымал көтөрүлүштү жетектеген адамдардын бири Мамыр Мергенов болгон. Ал Үч-Коргон, Избаскен багытында жашаган.

Кудаярхандын аскерлерин талкалоого жетишерлик кол күчү болбогондугуна байланыштуу жана Түркстан өкмөтү тарабынан жардам

жазылган. Бирок алардын бардык өтүнүчтөрү аткарылбаган. Эч бир жактан жардам ала албаган качкындар кайрадан өз жерлерине келүүгө аргасыз болушкан. Аларды өз жеринде хандыктын катуу жазасы күтүп турган. Колго түшүрүлгөн качкындарды 5-7 адамдан бөлүп ар түрдүү кыштактарга жөнөткөн, элди коркутуу максатында кээ бирлери казыкка олтургузуп, колго түшкөн аялдарын, балдарын өлтүрүшкөн.

Жогорудагыдай оор жазаларга чыдабаган кыргыз, өзбек эли жашаган райондор кайрадан 1875-жылдын күз айларында көтөрүлүшкө чыгышты. Бул көтөрүлүш Кудаярхандын качып кетиши менен бүттү. Анын ордуна уулу Насредин тактыга олтурду да ал өзүн Түркстан генерал-губернаторунун вассалымын деп жарыялады. Бирок ири феодалдар, дин кызматкерлери башында турган кээ бир отряддар Россияга баш ийүүнү каалашпады. Ушундай учурда хандыктын аймагына орус мамлекети аскер жөнөттү да, ал отрядды талкалап, согушсуз Коконду ээлешти. Жалпы элдин каарынан корккон Насредин хан Кожентке качты. Кийинчерээк орус аскерлери Маргаланды ээледи. Ал жерден полковник Скобелев тарабынан түзүлгөн тез жүрүүчү колоннасы Ошко карай жүрүш жасап, 1875-жылдын 10-сентябрында кирип келди.

1876-жылдын 18-февралында орус өкмөтү Кокон хандыгынын бардык айыл-кыштактарында хандыктын жоюлушу тууралуу жарыя кылып, түштүк кыргыз райондору кошулган бардык территория Түркстан крайынын составына карагандыгын билдирди. Анын биринчи губернатору М.Д.Скобелев болуп калды. Бирок Түштүк Кыргызстан тоолуу райондору айрыкча Алай тарабы али орус аскерлерине багына элек болчу.

Орус бийлиги өзүнүн карамагына кирген жерлердин бардыгында катуу көзөмөл жүргүзүп турду. Анын үстүнө кыргыз жерине Россиядан көптөгөн орустар көчүп келе башташты. Көчүп келген келгиндер орус бийлигине таянып, жакшы суулуу дыйканчылыкка ылайыктуу жерлерди көз көрүнөө

орустарга катуу каршылык көрсөттү. Бирок орустарга сатылган жана аларга жол көрсөткөн кээ бир жергиликтүү адамдардын жардамы менен орус армиясы Абдылдабектин колун көбүрөөк бүлгүнгө учуратып жиберген. Акыры ал чегинүүгө аргасыз болуп, алгач Чоң-Алайга андан ары Афганистанга өтүп кеткен.

Ал эми Полот-хан башында турган кыргыз-кыпчак отряды алгач Чаткал өрөөнүндө топтолуп, бир катар жеңилүүдөн кийин, аргасыз жарашуу максатын көздөп, фон Кауфманга өзүнүн элчилерин жөнөтүп турган. Ал эми орус генералдары барган элчилерди туткунга алып, Полот хандын бийлигин тааныган эмес. Жагдайдын абдан оорлоп бара жатканын түшүнгөн Полот-хан кол топтоо максатында Ош багытына келип, андан Кара-Сууга, Өзгөнгө өткөн. Бул убакта Ош орус аскерлерине карап калган болчу. Генерал Скобелев жергиликтүү элден отряддын башчыларын кармап берүүнү, курал-жарактарды тапшырууну жана азык-түлүк контрибуциясын төлөөнү талап кылды. Ушундай эле талап Өзгөн шаарынын калкына да коюлду. Көп өтпөй бүтүндөй Фергана өрөөнү орус бийлигинин кол алдында калды. Согушта жараланган Молдо Исхак тоо тарапка чегинүүгө аргасыз болду. Бирок өзүнүн жанында жүргөн жан жөкөрлөрү чыккынчылык кылып, аны Скобелевге кармап берүүгө үлгүрүштү. 1876-жылы март айында Маргалан шаарында Молдо Исхак орус бийлигинин буйругу боюнча дарга асылды.

1876-жылы апрель айында Түркстан крайынын генерал-губернатору бүтүндөй Кокон хандыгындагы тарыхый окуяларга баа берип келип, мындай деген жыйынтыкка келди: Кокондогу согуш 1873-жылдагы Хива экспедициясына караганда биздин жогорку жана төмөнкү чиндеги офицерлерди көбүрөөк катардан чыгарды. 1875-жылдагы согуш хандар жана эмирлер менен болгон жок, ал элдин кыжырдануусу менен болду. Күрөш хандар менен жүрбөстөн

тын оордугу жалпы элдин жашоо-турмушун биринчи жактан начарлатса, экинчи жактан алардын хандыкка болгон наразылыгын күчөттү. Салыктын чоң өлчөмдө элден жыйналып алынышы арзан жумушчу күчүнүн көбөйүшүнө алып келди. Жергиликтүү байлар, бектер, бийлер арзан жумушчу күчүн пайдаланышты. Экинчи жактан хандык тарабынан алардын үйлөрүн куруу, жолдорун салуу, эгин талааларында иштөө, арыктарды чабуу иштерине бардык аймактардан бекер жумушчуларды айдап келип иштетип турушкан. Жумуштан качкан адамдарды оор жазага тартып, тирүүлөй жерге көөмп коюу иштерине чейин барышкан.

· Дал мына ушундай улам күчөп бара берген эзүү айыл-кыштактардын элинин ар кыл толкундоолорун пайда кылган. Ошондой ири элдик көтөрүлүш 1873-1876-жылдары пайда болуп, ал көтөрүлүш Кокон хандыгынын кыйрашына алып келген.

Чыдоого мүмкүн болбой турган хандык—феодалдык эзүүдөн улам көбөйүп отурган салыктан жана Кудаяр хандын тегерегиндеги чиновниктердин кысымынан жабыр тарткан эмгекчи эл—шаардыктар, отурукташкан дыйкандар, көчмөн жана жарым көчмөн малчылар абалдын, жашоонун оордугуна чыдабай активдүү каршылык көрсөтө башташты.

Хандык оор эзүүгө, деспотизмге каршы көтөрүлгөн кыргыз-кыпчактарга Оштун жана башка шаарлардын жашоочулары кошулуп элдик козголоңду колдошуп, Фергана өрөөнүндөгү бир катар шаар-кыштактар каршылыксыз багынып беришти. Хандык эзүүгө каршы чыккан Чыгыш Ферганадагы көтөрүлүшчүлөрдүн эң негизги уюткусу Ош, Өзгөн, Кара-Суу, Жалал-Абад, Кан-Абад жана башка кыргыздар жашаган жерлер болчу. XIX кылымдын 70-жылдарынын башында Азирети Аюб мазарынын айланасында кыргыздардын мундуз уруусунан чыккан Мамыр Мергеновдун башчылыгында ири көтөрүлүш чыкты. Оштун чыгыш тарабында көчүп-конуп жүргөн кыргыз көтөрүлүшчүлөрү хандын салык чогултуучуларын жок кылышып, элден алынган салыктарды кайра тартып алышып, Жалал-Абад менен Кан-Абадга чабуул коюшкан. Алэми 1873-жылы көтөрүлүшчүлөр каршылыксыз Өзгөн шаарын ээлешип, хан казынасын басып алышты. Бул мезгилде көтөрү-

зекетчилерди талап кылдык. Кудаяр хан өзүнүн аскерлерин бизге жөнөткөндө, биз өзүбүздүн жайыттарыбызды калтырып, тоого качып кеттик. Бирок хандын аскер башчысы биздин 240 адамыбызды колго түшүрүүгө жетишкен. Аларды Асеке шаарына алып келип, хандын буйругу боюнча казыкка отургузууга көрсөтмө берген. Сиз бизге адам жөнөтүпсүз, баарыбыз буга абдан кубандык жана сиздер менен тамырлашып калдык. Эми Сизге тамырлашыбыз катары кайрылабыз. Сиз чоң начальник катары Кеңеш жана Буйрук бере аласыз жана Сиз эмнени айтсаңыз биз аны аткарабыз. Эгерде урушкула деп буйрук берсеңиз—урушабыз, анткени, ар кандай кысымчылыктан жана ызадан кийин биз чыдай албай калдык.

Кара-Кулжа капчыгайында кыштын оор күндөрүн башынан өткөрүп чыгышкан көтөрүлүшчүлөрдүн 2 миңге жакын адамы чогулуп, 1874-жылы апрель айында өрөөнгө түшүп келишип, Өзгөн шаарын ээлешти да, Ошко коркунуч туудура башташты.

Бул жерде генерал-губернатор Кауфман менен достук мамиледе жүргөн Жоробекке карата көтөрүлүшчү кыргыздардын жазган катынан азыраак үзүндү келтиреди:

"Сизге белгилүү болгондой бардык кара кыргыздар Кокон хандыгына баш ийбиз жана Кудаяр ханды бухараларыбыз деп эсептейбиз. Биз Кудаярхан тарабынан кысымчылыкка, куугунтукка, өлтүрүүлөргө дуушар болуп, казыкка олтургузулуп, жана таяктан жазалоодон улам биз андан баш тартып, ага каршылашкан абалды ээлөөгө туура келди. Кара кыргыздын төмөнкү уруулары: мундуз, кутчу, отуз уул, төөлөс, найман, кызыл аяк, пойгут, кыргыз кыпчак, адигине, актачы, бөрү, баргы, автобачыдан башкасын кара кыргыз кыпчактардын саны 200 миң түтүнгө жетет. Сизди тынчсыздандырбоо максатында биз ушул мезгилге чейин кат да жазбадык жана өзүбүздүн киши Абдукаим Саркерди да жөнөттүк, Хожентке Абдукаим Сиздин өз кишилериңиздин бири Караулбекти жолуктуруп, андан Сиз тарабынан айтылган жакшы кабарды угуп, биз кубанып калдык. Ушундай абалдан пайдаланып кара кыргыздардын абалы Сизге түшүнүктүү го деп ойлойбуз. Эгерде мүмкүнчүлүгүңүз болсо жана Сизге кыйынчылык келтирбесе, жогоруда биз жазгандар жөнүндө генерал-губернаторго билдирсеңиз. Улуу урматтуу төрөнүн макулдугу менен биз бактысыз Кокон

талкалоого жетишерлик кол күчү болбогондугуна байланыштуу жана Түркстан өкмөтү тарабынан жардам ала албагандыктан көтөрүлүшкө чыккан кыргыздар Россиянын жерине, Тянь-Шаньга жана Кетмен-Төбөгө көчүп барып жашоого уруксат сураган каттарды жазышты. Ошондой каттардын бири көтөрүлүшкө чыккан мундуз уруусунун Түркстан крайы-

нын генерал-губернатору Г.А.Колпаковскийге жазган каты эсептелет. Ал катта Кокон хандыгынын куугунтугунан качып Кетмен-Төбөгө, Тогуз-Торого көчүп баргандыктарын, ал жерде жергиликтүү уруулардын кысымынан батышпай кайра көчүп келишке батынбай турушкандыктарын, эгерде көчүп келсе хандыктын аскерлери тарабынан өлүм күтүп тургандыгын, андыктан Россия мамлекети өз карамагына алууну сурашкандыгын билип алууга болот.

Орус мамлекетине ушундай эле өтүнүч менен кайрылган катты Мамыр Мергенов тарабынан да

келгиндер орус бийлигине таянып, жакшы суулуу дыйканчылыкка ылайыктуу жерлерди көз көрүнөө кыргыздардан тартып ала башташты. Кыргыздардын кышкы жайытынан кубалап ал жерлерге зордук менен орус келгиндери жайгаштырылды. Дыйканчылык кылган кыргыздар таштуу, тоолуу жактарга сүрүлүп ташталды. Эл ичинде кайрадан

наразылыктар көбөйдү. Өз элинин жеринин тагдыры үчүн күрөшкөн Молдо Исхактын (Полот-хан) Курманжандын балдары Абдылдабектин, Мамытбектин, Асанбектин айланасында топтолгон зор күч бар эле. Ал эми баш ийбеген Алай багытын өзүнө каратып алуу—орус генералы Скобелевдин эң негизги көздөгөн максаты болчу. Анын аскерлери Алайга жасаган биринчи жүрүшүндө Гүлчөнүн ары жагындагы Жаңырык капчыгайында Абдылдабектин колу менен беттешүүгө туура келди. Эки күч бирдей эмес болчу. Ошого карабай Абдылдабектин колу

эмирлер менен болгон жок, ал элдин кыжырдануусу менен болду. Күрөш хандар менен жүрбөстөн жеңил басып коюуга мүмкүн болбогон элдик кыймылга каршы жүрдү. Орустар Орто Азияда эч качан мындай узакка созулган жана тажабаган күрөштө сыналган эмес. Биз биринчи жолу кубаттуу жоокерлер менен беттештик жана

жергиликтүү хандыктын зулумдары менен күрөшкөнгө караганда бүтүндөй калайык калк менен күрөшүү салыштырмалуу азап экенин тааныдык.

Дал мына ушундай аныктамадан улам Түштүк жергесинде болуп өткөн тарыхый окуялардын чыныгы жүзү ачылат. Мурун официалдуу докладдарда, жазмаларда айтылып, жазылып жүргөн "Кыргызстан Россиянын составына өз ыктыяры менен кошулган" деген ойдун жалган экендигин тогунго чыгарат.